

جلسه: دوم

فقه مالى دولت

استاد: مصباحى مقدم

### در مختصر النافع:

وكل أرض فتحت عنوة وكانت محياة فهي للمسلمين كافة، والغانمون في الجملة، لا تباع ولا توقف ولا توهب ولا تملك على الخصوص. والنظر فيها إلى الامام، يصرف حاصلها في المصالح. (محقق حلى، المختصر النافع ص ٢٢٨، ج ٩ سلسلة الينابيع الفقهيه)

### يحيى بن سعيد در الجامع للشرائع، كتاب الجهاد:

وإذا كان فيها ما لا ينقل و يحول كالأرض. قبلها الإمام، وقسم دخلها بين المسلمين بأجمعهم بعد تخميسها. (يحيى بن سعيد، الجامع للشرائع ص ٢٣٧ ج ٩ سلسلة الينابيع الفقهيه)

### علامه حلى در كتاب القواعد:

فإن فتحت عنوة فإن كانت محياة فهي للمسلمين قاطبة، لا يختص بها الغانمون، و النظر فيها الى الامام. و لا يصح بيعها، و لا وقفها، و لا هبتها، و لا يملكها المتصرف فيها على الخصوص.

و يقبلها الإمام لمن يراه، بما يراه حظا للمسلمين، و يصرف حاصلها في مصالحهم كسد الثغور، و بناء القناطر، و معونة الغزاة، و أرزاق الولاة و القضاة، و ما أشبهه. (علامه حلى، القواعد، ص ٢٥١ ج ٩ سلسلة الينابيع الفقهيه)

### شيخ در الخلاف، كتاب الجهاد:

ما لا ينقل و لا يحول من الدور و العقارات الأرضين عندنا أن فيه الخمس، فيكون لأهله، و الباقي لجميع المسلمين، من حضر القتال و من لم يحضر، فيصرف انتفاعه الى مصالحهم...

دليلنا: إجماع الفرقة و أخبارهم و روي أن النبي- (صلى الله عليه و آله)- فتح هوازن و لم يقسم أرضها بين الغانمين، فلو كانت للغانمين لقسمها فيهم (شيخ طوسى، الخلاف، ٣٤ و ٣٥ ج ٣١ سلسلة الينابيع الفقهيه)

### شيخ طوسى در كتاب المبسوط:

و أما الأرضون المحياة فهي للمسلمين قاطبة و للإمام النظر فيها بالتقيل و الضمان على ما نراه و ارتفاعها يعود على المسلمين بأجمعهم و ينصرف إلى مصالحهم الغانمين و غير الغانمين فيه سواء. (شيخ طوسى، المبسوط ص ٩٩ ج ٣١ سلسلة الينابيع الفقهيه)

### فصل: في ذكر مكة هل فتحت عنوة أو صلحا؟ و حكم السواد و باقي الأرضين

ظاهر المذهب أن النبي (صلى الله عليه و آله) فتح مكة عنوة بالسيف ثم أمنهم بعد ذلك، و إنما لم يقسم الأرضين و الدور لأنها لجميع المسلمين كما نقوله في كل ما يفتح عنوة إذا لم يمكن نقله إلى بلد الإسلام فإنه يكون للمسلمين قاطبة، و من النبي (صلى الله عليه و آله) على رجال من المشركين فأطلقهم، و عندنا أن للإمام أن يفعل ذلك و كذلك أموالهم من عليهم بها لما رآه من المصلحة.

و أما أرض السواد فهي الأرض المغنومة من الفرس التي فتحها عمر، و هي سواد العراق فلما فتحت بعث عمر عمار بن ياسر أميرا و ابن مسعود قاضيا و واليا على بيت المال، و عثمان بن حنيف ماسحا. فمسح عثمان الأرض، و اختلفوا في مبلغها فقال البيهقي اثنان و ثلاثون ألف ألف جريب، و قال أبو عبيدة: ستة و ثلاثون ألف ألف جريب، و هي ما بين عبادان و الموصل طولا و بين القادسية و حلوان عرضا. ثم ضرب على كل جريب نخل ثمانية دراهم و الرطبة ستة و الشجر

كذلك، و الحنطة أربعة، و الشعير درهمين، و كتب إلى عمر فأَمْضاه، و روى أن ارتفاعها كان في عهد عمر مائة و ستين ألف ألف درهم فلما كان في زمن الحجاج رجع إلى ثمانية عشر ألف ألف درهم فلما ولى عمر بن عبد العزيز رجع إلى ثلاثين ألف ألف درهم في أول سنة و في الثانية بلغ ستين ألف ألف فقال: لو عشت سنة أخرى لرددتها إلى ما كان في أيام عمر فمات تلك السنة، و كذلك أمير المؤمنين (عليه السلام) لما أفضى الأمر إليه أَمْضى ذلك لأنه لم يمكنه أن يخالف و يحكم بما يجب عنده فيه، و الذي يقتضيه المذهب أن هذه الأراضي و غيرها من البلاد التي فتحت عنوة أن يكون خمسها لأهل الخمس فأربعة أخماسها يكون للمسلمين قاطبة للغانمين و غير الغانمين في ذلك سواء و يكون للإمام النظر فيها و تقبيلها و تضمينها بما شاء، و يأخذ ارتفاعها و يصرفه في مصالح المسلمين و ما ينوبهم من سد الثغور و معونة [١] المجاهدين و بناء القناطر و غير ذلك من المصالح، و ليس للغانمين في هذه الأرضين خصوصاً شيء بل هم و المسلمون فيه سواء، و لا يصح بيع شيء من هذه الأرضين و لا هبته و لا معاوضته و لا تملكه و لا وقفه و لا رهنه و لا إجارته و لا إرثه، و لا يصح أن يبنى دوراً و منازل و مساجد و سقايات، و لا غير ذلك من أنواع التصرف الذي يتبع الملك، و متى فعل شيء من ذلك كان التصرف باطلاً و هو باق على الأصل، و على الرواية التي رواها أصحابنا أن كل عسكر أو فرقة غزت بغير أمر الإمام فغنمت يكون الغنيمة للإمام خاصة هذه الأرضون و غيرها مما فتحت بعد الرسول إلا ما فتح في أيام أمير المؤمنين إن صح شيء من ذلك يكون للإمام خاصة، و يكون من جملة الأنفال التي له خاصة لا يشركه فيها غيره. (شيخ طوسي، المبسوط، ص ١٠٤ و ١٠٥ ج ٣١ سلسلة الينابيع الفقهية)

علامه در تبصرة المتعلمين:

وأما الارضون : فما كان حيا فـللمسلمين كافة لا يختص بها الغانمون ، والنظر فيها إلى الامام ، ولا يصح بيعها ولا وقفها ولا هبتها ولا ملكها بل يصرف الامام حاصلها في المصالح . (علامه حلي ، تبصرة المتعلمين ، ص ١٨٧ ج ٣١ سلسلة الينابيع الفقهية)

علامه در ارشاد الاذهان :

المفتوحة عنوة: للمسلمين قاطبة ، و يتولّاها الامام، و لا يملكها المتصرف على الخصوص، و لا يصح بيعها و لا وقفها، و تصرف الامام حاصلها في مصالح المسلمين، يقبلها الامام ممن يراه بما يراه، و على المتقبل بعد مال القبالة الزكاة مع الشرائط، و ينقلها الامام من متقبل إلى غيره بعد المدة . (علامه حلي ، ارشاد الاذهان ، ص ١٩٥ ج ٣١ سلسلة الينابيع الفقهية)

علامه حلي در تلخيص المرام :

والأرض المفتوحة عنوة إن كانت محياة فهي للمسلمين قاطبة ، ولا يملكها المتصرف ، ولا يصح بيعها ، ولا وقفها ، ولا هبتها ، و يصرف الإمام حاصلها في المصالح . (علامه حلي ، تلخيص المرام ، ص ٢١٠ ج ٣١ سلسلة الينابيع الفقهية)

شهيد اول در الدروس الشرعيه :

و ما لا ينقل من الأرضين و العقارات فهو للمسلمين قاطبة، و النظر فيه إلى الامام . (شهيد اول ، الدروس الشرعيه ، ص ٢٣٦ ج ٣١ سلسلة الينابيع الفقهية)

نكات مندرج در اقوال فقها درباره خراج :

١- خراج درآمد اراضی فتح شده آبادی است که در قبل فتح بدست بشر آباد شده بوده و با فتح با اذن امام بدست مسلمانان رسیده است.

٢- همانکه اراضی فتح شده متعلق به همه مسلمانان است، درآمد خراج ، آن نیز متعلق به همه مسلمانان است.

٣- امر اراضی خراجی و به تعبیر فقها ناظر بر این اراضی امام است و زمین را در اختیار کسانی قرار می دهد که آن را آباد کنند و خراج پردازند.

٤- این واگذاری اراضی خراجی که به آن تقبیل گفته می شود به صورت قرار داد سالانه یا چند ساله صورت می گیرد.

۵ - خراج که به آن مال القبالة و حق تامین نیز گفته می شود از سوی امام با نظر به شرایط بازدهی زمین و توانایی بهره بردار تعیین می گردد.

۶- پس از پایان مدت قرار داد، امام می تواند زمین را به بهره بردار دیگر واگذار کند.

۷- در صدد زکات اراضی خراجی اختلاف نظر وجود دارد. ابن ادریس قائل است به اینکه سهم خراج مشمول زکات نمی شود. اما شیخ طوسی قائل به اخذ خمس از مال خراج است.

۸ - در آمد خراج توسط امام برای مصالح مسلمانان مصرف می شود، عنوان مصالح ، عنوان حکم است که مشمول گسترده ای دارد از حفظ مرزها در مقابل تجاوز دشمنان

، تجهیز نیروهای نظامی برای جنگ و دفاع ، تامین امنیت راهها و شهرها، ایجاد زیر ساختهای لازم برای تسهیل همه امور مانند حمل و نقل زمینی، هوایی، دریائی و گسترش ارتباطات ، ایجاد مراکز آموزش ، پژوهش و فناوری در سطوح مختلف و ... همچنانکه در امور فرهنگی ، اجتماعی، اقتصادی ، محیط زیستی که جنبه عمومی داشته باشد، مانند : مدارس ، مساجد، کتابخانه ها عمومی، مراکز نگهداری سالمندان و معلولان و امور اداری کشور مانند هزینه استانداران، فرمانداران و نیروهای انتظامی.

و در صورت فقر عمومی و نیاز به توزیع درآمد خراج بین همه مردم. توزیع بالسویه آن .

جایگاه خراج در صدر اسلام :

برای نشان دادن اهمیت خراج در صدر اسلام نکاتی از نهج البلاغه ، به ویژه نامه امیر المومنین علیه السلام به مالک اشتر استفاده می کنیم:

در آغاز این فرمان، امیر المؤمنین علی علیه السلام چهار وظیفه مهم بر عهده استاندار مصر قرار می دهد.

۱ - جَبَايَةَ خَرَاجِهَا

۲ - جِهَادَ عَدُوِّهَا

۳ - اسْتِصْلَاحَ أَهْلِهَا

۴ - عِمَارَةَ بِلَادِهَا

اولین وظیفه جمع آوری خراج است، این تکلیف نشان می دهد که انجام سایر وظایف مبتنی بر انجام این تکلیف است، زیرا با جمع آوری خراج می توان اقدام به دفع دشمن و به صلاح و سداد سوق دادن اهالی و عمران بلاد قیام کرد.

سپس در تقسیم بندی رعیت یکی از گروههای اجتماعی را اهل الجزیه والخراج من أهل الذمة و مسلمة الناس معرفی می فرماید که مهمترین گروه در تأمین مالی حاکم اند.

و یکی از گروه های مهم جامعه را نیروهای صلح اعلام می فرماید که قوام آنان به خراج است ، فَأَلْجُنُودُ بِإِذْنِ اللَّهِ حُصُونُ الرَّعِيَّةِ، وَ زَيْنُ الْوَلَاةِ، وَعَزُّ الدِّينِ، وَسُبُلُ الْأَمْنِ وَلَيْسَ تَقْوَمُ الرَّعِيَّةُ إِلَّا بِهِمْ. نیروهای نظامی حصن و حافظ مردم اند، زینت و لیان و عزت دین و موجب امنیت راهها هستند اما قوام آنان به خراج است.

« ثُمَّ لَا قَوَامَ لِلْجُنُودِ إِلَّا بِمَا يُخْرِجُ اللَّهُ لَهُمْ مِنَ الْخَرَاجِ الَّذِي يَقُومُونَ بِهِ عَلَى جِهَادِ عَدُوِّهِمْ، » با وجود خراج است که نیروهای نظامی تقویت می شوند و قوام می یابند.

در مرحله بعد،

انتخاب کارگزاران حکومت اند که باید از بیوتات صالحه باشند و اهل تجربه و حیاء باشند و اینان نیز نیازمند به تامین معاش اند و ارزاق آنان از خراج تامین می شود.

سپس به امر خراج و اهل خراج می پردازد:

وَتَقَعْدَ أَمْرَ الْخَرَاجِ بِمَا يُصْلِحُ أَهْلَهُ، فَإِنَّ فِي صَلَاحِهِ وَصَلَاحِهِمْ صَلَاحاً لِمَنْ سِوَاهُمْ، وَلَا صَلَاحَ لِمَنْ سِوَاهُمْ إِلَّا بِهِمْ، لَا نَّ النَّاسَ كُلَّهُمْ عِيَالٌ عَلَى الْخَرَاجِ وَأَهْلِهِ

به گونه ای به موضوع خراج توجه و اهتمام کن که موجب اصلاح اهل خراج باشد زیرا آنچه موجب صلاح خراج و اهل خراج است، موجب صلاح سایرین است، زیرا همه مردم متکی بر خراج و اهل خراج اند.

در ادامه اهتمام والی را به عمران زمین بیش از توجه به اخذ خراج بر می انگیزد.

وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَوْلَى مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ، لَا نَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ؛ وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةٍ أَخْرَبَ الْبِلَادَ، وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ، وَلَمْ يَسْتَقْمِ أَمْرُهُ إِلَّا قَلِيلاً.

باید توجه و اهتمام والی در آبادانی زمین، از اهتمام وی در جلب و اخذ خراج بیشتر و بالاتر باشد، زیرا نمی توان به خراج دست یافت مگر با آبادانی زمین و هر والی که بدون اهتمام به آبادانی زمین در طلب خراج برآید، هم زمینها را خراب می کند و هم بندگان خدا را هلاک می کند و امر او و قدرت او جز اندک زمانی بر پا می ماند . تجربه دوران حاکمیت حجاج بن یوسف یک تجربه تاریخی از شکست سیاست

جلب خراج بدون اهتمام به آبادانی زمین است، زیرا در دوران او بنا بر تاریخ مقدار خراج از یکصد و شصت میلیون درهم به هیجده میلیون درهم تنزل یافته است.

در صورتی که کشاورزان از مشکلات کار خود شکایت کردند مثل اینکه خراج را سنگین شمردند، یا اظهار کردند که آب آنان قطع شده یا زمینی را آب فرا گرفته یا دچار کم آبی شده آنان در اخذ خراج تخفیف بده تا وضع آنان اصلاح شود و چنین تخفیفی نباید بر حاکم سنگینی آید زیرا همین رعایت مال مردم ذخیره ای است که در شرایط بهبود اوضاع نتایج مثبت آن به حاکم بر می گردد. ( سید رضی ، نهج البلاغه نامه ۵۲ )

همچنین، آن حضرت در نامه به عمال خراج می نویسد:

مِنْ عَبْدِ اللَّهِ عَلِيِّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ إِلَى أَصْحَابِ الْخَرَاجِ؛

فَأَنْصِفُوا النَّاسَ مِنْ أَنْفُسِكُمْ وَاصْبِرُوا لِحَوَائِجِهِمْ، فَإِنَّكُمْ خُرَانُ الرَّعِيَّةِ وَوُكَلَاءُ الْأُمَّةِ وَ سَفَرَاءُ الْأَيْمَةِ، وَ لَا تُخْشِمُوا أَحَدًا عَنْ حَاجَتِهِ وَ لَا تُخْشِمُوهُ عَنْ طَلِبَتِهِ، وَ لَا تَبِيعَنَّ [النَّاسَ] لِلنَّاسِ فِي الْخَرَاجِ كِسْوَةَ شَيْتَانٍ وَ لَا صَيْفٍ.... ( سید رضی ، نامه ۵۱ نهج البلاغه )

شیخ در الخلاف ، کتاب الجهاد:

ما لا ينقل و لا يحول من الدور و العقارات

الأرضين عندنا أن فيه الخمس، فيكون لأهله، و الباقي لجميع المسلمين، من حضر القتال و من لم يحضر، فيصرف انتفاعه الى مصالحهم...

دلیلنا: إجماع الفرقة و أخبارهم و روي أن النبي- (صلى الله عليه و آله)- فتح هوازن و لم يقسم أرضها بين الغانمين، فلو كانت للغانمين لقسمها فيهم( شيخ طوسي ، الخلاف ، ۳۴ و ۳۵ ج ۳۱ سلسلة الينابيع الفقهيه)

یحیی بن سعید در الجامع للشرایع ، کتاب الجهاد :

وإذا كان فيها ما لا ينقل و يحول كالأرض. قبلها الإمام، وقسم دخلها بين المسلمين بأجمعهم بعد تخميسها .

( یحیی بن سعید ، الجامع للشرایع ص ۲۳۷ ج ۹ سلسلة الينابيع الفقهيه )